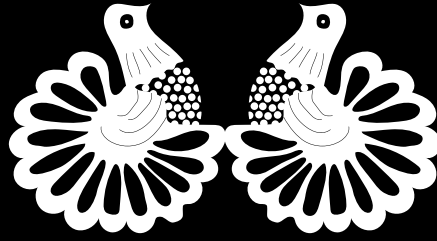

TOKAT'IN
İKİ HİKÂYESİ

UĞUR YILDIRIM

ÖNSÖZ

Tokat üzerine çalışma isteğimin nasıl başladığından ve sonrasında bu projenin ortaya çıkışından bahsederek başlamak istiyorum. 2021’de Berlin’de değişim öğrencisiyken biraz da memleket özlemi ile Tokat’ın tarihine dair bir şeyler okumak istediğimi fark ettim. Başka bir ülkede olmak, biraz da kendi köklerimi sorgulamamı sağladı. Tokat hakkında yazılmış çizilmiş şeylere bakarken, Agop Arslanyan’ın *Adım Agop, Memleketim Tokat* adlı eseriyle karşılaştım. Agop’un Tokat’ı anlatışı beni kendi anılarıma götürmüştü. “Benim de memleketim Tokat” diye düşündüren bu eser, Tokat üzerine belli bir çalışma/araştırma yolu açtı bana.

Fakat burada şundan bahsetmem gerekiyor belki de: Anne tarafım Tokatlı benim. Yani devletin ataerkil sistemine göre ben Tokatlı değilim. Kütüğüm de Tokat'ta değil. Ancak neredeyse her yazımı Tokat'ta geçirerek büyüdüm. O yüzden erken yaşlardan itibaren “Nerelisin?” sorusu geldikçe “Tokat” demeye başladım. Tokat ile bir bağ kurduğum için bana en mantıklı gelen cevap buydu.

Sonrasında ise bu “Tokat” cevabım üzerine feminist diyebileceğim bir neden daha eklendi. Ben bir şekilde devletin, ataerkil aklın dışına çıkan bir nedenle de memleketimi Tokat olarak görmek istedim. Yani, memleketimi neden anne tarafımdan düşünemiyordum? Bu andan itibaren Tokat hem çocukluktan gelen bağım nedeniyle hem de bilinçli bir tercihle benim memleketim oldu.

Agop'un yazdıkları ise bana iki şeyi göstermişti. Birincisi şu ki Agop'un kitabı 1915 sonrası Tokat'ta geçiyordu, yani Ermeni Soykırımını sonrasında Tokat'ta. Bu daha önce bilmediğim bir gerçeği sundu bana, Ermeni Soykırımını sonrasında dahi etnik çeşitliliğin belli oranda devam ettiği bir kentmiş Tokat. Bu çeşitliğin bir kısmına ben de tanık olmuştum: Çocukluğumun Tokatında Türkler, Çerkesler, Kürtler, Aleviler vardı. Agop'un Tokat'ında ise Türkler, Çerkesler, Aleviler, Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler vardı. Evet, hâlâ bu gruplar bir şekilde var olmaya devam ediyordu. Bu gerçeklik aslında bu projenin çıkışının temelini attı.

İkincisi ise bu projenin orijinal hedefini oluşturuyor. Bunu açıklamak gerektiğine inanıyorum çünkü orijinal haliyle projemin başka bir amacı vardı. Bu amacı istediğim şekilde gerçekleştiremesem de bunun nedenlerini belirtmenin yararlı olacağına inanıyorum. Rumların ve Ermenilerin Tokat'taki varlığı yeni bir

bilgi değildi. Ancak 1915 sonrasında da bulunduklarını bu kitap ile öğreniyordum. Beni asıl şaşırtan ise Yahudilerin varlığıydı. Anadolu'daki Yahudi varlığı pek duymadığım, bilmediğim bir hakikatti. Bu hakikati kendimce yaymaya, etrafımdakilerle paylaşmaya başlamıştım. Hafıza Merkezi'nin proje ilanını görünce bu konu ile başvurmak ve bu pek duyulmamış hakikati hafızalaştırmak istedim.

PROJE SÜRECİNDE KARŞILAŞILAN ZORLUKLAR

Süreç ise tam istediğim gibi gitmedi çünkü Tokat'taki Yahudi varlığına dair geride pek bir şey kalmamıştı. Tokat'taki Yahudi cemaati Ermenilere ve Rumlara kıyasla çok daha küçük bir komünite olduğundan bu konuda yapılmış çalışmalardan da pek bir şey çıkmıyordu. Bu nedenle projemi birkaç kez değiştirmeye çalıştım. Tokat'ı tam olarak içermeyen iki proje denemesi bir süre zamanımı aldı ancak en sonunda Tokat'a geri döndüm ve araştırmam şimdiki şeklini o andan sonra aldı. En baştaki amacım Anadolu'daki Yahudi varlığına dair bir hakikati bir şekilde hafızada yer edecek hale getirmektir.

Projenin şu anki haline gelmesi ise aslında bu yazın son günlerinde Tokat'a yaptığım ziyaret sayesinde oldu. "Tokat'a gidip son kez bir Yahudi varlığının izlerine bakayım, en kötü ihtimalle bir şeyler yazayım" diyerek gittim. Bu sırada projemin neden Tokat'la ilgili olduğunu tekrar hissettim. Ben bu küçük Anadolu şehrini araştırmak istiyordum. Bunun üze-

rine Tokat üzerine tekrar düşünmeye başladım. Bir arkadaşımın bana “Neden Tokat?” diye sorması da bu projenin son haline gelmesinde etkileyici oldu. Yukarıdaki nedenlerden farklı bir nedeni soruyordu arkadaşım. Yukarıda Tokat ile bağımı anlatıyordum ancak bu bağın nereden geldiğini anlatmıyordum. Arkadaşımla aramızda Sokratik denebilecek şöyle bir diyalog gerçekleşti:

- Neden Tokat?
- Çünkü, her yaz gidiyordum.
- Neden her yaz gidiyordun?
- Çünkü annem gidiyordu, onunla gidiyorduk.
- Neden annen gidiyordu?
- Çünkü anneannem onları çocukluklarından beri götürüyormuş, hala da her yıl anneannem gidiyordu.
- Anneannen neden gidiyordu?
- Çünkü doğduğu yer, hâlâ yazları bahçesiyle uğraşırdı.

O noktada aslında bir sona geldik gibi. Yani benim Tokat ile olan kişisel bağım, dolaylı bir bağdı. Benim gitme sebebim anneme, onunki annesine bağlanıyor. Anneannemin ise dolaylı bir bağı yoktu. O orada doğmuş, İstanbul’a göç etmiş biriydi. Direkt o toprakla bağı olan kişiyi bulmuştum. Aynı zamanda bu sorular, anneannemi bu yıl kaybettiğim için, onun için de bir şey yapmış olma hissi veriyordu. Tokat’ın hikâyesini anneannem üzerinden de anlatmak istediğimi o zaman keşfettim.

Daha önce bahsettiğim bir yöntem olarak, burada anneannem üzerinden bir anlatı oluşturmak başka bir açıdan da anlamlı. Anneanneme yani “anne tarafının anne tarafı”na tarihyazımında devletlerin ve ataerkinin aksine bir önem addediyorum. Bu hikâye-

nin bir ayağını kadınlar üzerinden yazmaktan başka bir yolum da yoktu, çünkü anneannemin üç çocuğu oldu ve üçü de kadındı. Yani benim Çerkesler ile temaslarım hep Çerkes kadınlar yoluyla gerçekleşti. Kişisel hayat hikâyemde bir şekilde hep “üç anne” vardı. Annem ve teyzelerimin bu anlatıdaki merkezi konumu da buradan geliyor. Bu tip bir “Çerkes kadın” genellemesi çocukken illa ki yapmıştım. Yani annem, teyzelerim ve anneannemde gördüğüm, kimliğe dair iki ortak özellik vardı: Çerkeslik ve kadınlık.

İlk hatırlamaya başladığım anılarımdan beri, dedem ciddi hastalıklarla uğraşıyordu. Daha önce iki kere felç geçirmişti. Anneannem, o evde her şeyi kendi başına yapan bir kadındı. Annem ve teyzelerim ise kendi ayakları üzerinde durabilen kadınlardı. Tokat ise bizim ailecek gittiğimiz yerd. Özellikle dedemi kaybettikten sonra daha da baskın hale gelen bu durum şöyleydi: Tokat’a dört kadın ile giden ben ve kardeşim. Yani dört kadının arasında büyümek, eşlerinin olmadığı, kendi kendine yeten bu dört kadın ile yaşamak, bana belli bir “feminizme hazırlık” sağladı. Teorik açıdan bu böyleydi diyebilirim. Yani, feminist yaklaşımları, metotları, teorik birikimi keşfettikçe bu deneyimin bu politik pozisyonu almamı daha da kolaylaştırdığını düşünüyorum.

İşte tam da bu sebeplerden projenin aile tarihi ayağının anneannem üzerinden olması ve görüşme yaptığım kişilerin anneannemin iki kızı olmasını değerli buluyorum. Bu yazı hem materyal koşullar (bu projeyi yapabileceğim aile üyelerinin kadın olması) hem de bilinçli bir tercih olarak (ki bu da kişisel deneyimim tarafından şekillendi) kadınlar üzerinden gidiyor. Tokat’ın, daha doğrusu bu Çerkes köyünün bir anlamı da bu aslında. Köy bir özgürlük alanı, çünkü orada sadece kadınlar var. Tabii burada

Görsel 1:
Anneannem,
annem ve ben,
Tokat.

iddia ettiğim tüm köylerin gerçekten bir özgürlük sunması değil, benim çocukken düşündüğüm bir şeydi. Çocukluğumda sadece annem ve teyzelerimle olduğumda özgür hissediyordum.

Ancak sadece anneannem üzerinden anlatmak istemiyordum bu hikâyeyi, yani başlangıçta daha farklı bir sebebim vardı. Bir hakikati ortaya çıkarma isteğim vardı. Bunu yapamasam da ne yapabilirim diye düşündüm. Bu noktada şunu fark ettim, daha

doğrusu baştan belli olanı tekrar fark ettim diyeyim. Bu fikri bana Agop'un kitabı vermişti. Yani aslında malzeme ortadaydı. Agop ve Mesude (anneannem) üzerinden bir Tokat anlatısı kurmak istiyordum. Agop ile anneannem aynı dönemlerde doğmuş, aynı dönemlerde İstanbul'a göç etmiş ve benzer şeyler yaşamış birer topluluğun üyeleri idi. Anneannem, Çerkes Soykırımı'ndan kaçıp Tokat'a yerleşmiş Çerkeslerden gelirken; Agop ise Ermeni Soykırımı'ndan hayatta kalan Ermenilerden biriydi. Yani Tokat'a dair iki farklı grubun, belli oranda benzeyen hikâyeleri vardı elimde. Ben de bu hikâyelere odaklanmak, tüm farklılıkları ve benzerlikleri koruyarak Tokat'ın nasıl bir memleket olduğunu görmek istedim. Burada bir diğer zorluk da Agop'un ailesinden birine ulaşma ve Agop hakkında bir görüşme yapma çabalarımın sonuçlanmaması oldu. Böylece iki isim üzerinden oluşturmayı planladığım anlatının bir ayağı sözlü tarih çalışmasıyla desteklenememiş oldu. Bu nedenle, Agop'un halihazırda bulunan otobiyografik eserini temel metin olarak benimsedim.

HAKİKAT, ADALET VE HAFIZA ÜZERİNE

Bu üç kavram üzerine kavramsal bir tartışma ile başlamanın değerli olduğuna inanıyorum. Çünkü hem bu çalışmanın parçası olduğu projeyi yürüten derneğin ismi hem de bu proje özelinde de bu üç kavram merkezi önem taşıyor. Yani metodolojiye ve amaçlara girmeden önce belki bu kavramları biraz tartışmak ve bu kavramlar üzerine düşünmek aydınlatıcı olacaktır.

Hakikat ile adalet arasındaki ilişki, kendi alanım olan felsefenin en eski sorularından biri. Platon'un *Devlet* diye çevrilen (aslında İngilizce'de daha doğru bir çeviri olarak *Republic* diye geçen eserin bu topraklarda “devlet” halini alması da akıllara bazı sorular getiriyor!) eserinde sıkıca tartışılıyor.¹ Temel sorun ise şu: Adil olmamak daha çok kazanç sağlıyor gibi duruyor, o zaman biri neden adaleti sevsin? Adalet sadece zayıf olanların bir çeşit intikam isteği mi? Sokrates'in cevabı ve kitabın amacı ise bunun böyle olmadığını göstermek. Yani, adaletin “iyi gelen bir şey” olarak anlaşılmasını amaçlıyor. Buna ben de inanıyorum. Adaletsizlik sadece ezilene gereken bir erdem değil. Adil olmayı istemek sadece intikamın isim değiştirmiş bir hali değil. Aynı zamanda bizleri de iyileştiren bir erdem.

Tabii derneğin çalışmaları içinde hakikat kavramı ile ilişkisi başka bir boyutta. Bu topraklarda bazı hakikatler siliniyor, silinmeye çalışılıyor veya unutturulmaya çalışıyor. Bu hakikat düşmanlığının da adalet ile ilişkisi var. Hakikati sildikçe adil olma sorumluluğundan da kurtuluyor insan. Eğer Ermeni Soykırımı gerçekleşmediyse, biz zaten adil insanlarızdır. Yani adil olmayan biri olarak görülmek istemeyen bir psikoloji üretmek resmi tarih yazımının da bir amacı. Belli bir dönemle yüzleşen, belli hakikatlerin ortaya çıkmasında rol oynayan insanları istemiyor devlet.

Hafıza çalışmaları da burada önem kazanıyor. Yani, bir tür hakikati gizleme, yok etme, unutturma çabası içinde olanlara karşı birilerinin çıkıp “ben hatırlıyorum, böyle olmadı!” demesi gerekiyor. Hakikati kaybettiğimizde, adaleti de kaybediyoruz. En azından

¹ Platon'un eserinin orijinal ismi olan *Politeia*, Yunancada “şehre dair” gibi bir anlam taşıyor.

ben buna inanıyorum. Bu metnin büyük bir hakikati ortaya çıkarma amacı olmasa da hakikati bir ucundan tutarak bir parçasını göstermek, birilerinin hatırladıkları üzerinden ilişkileri kurmak yoluyla adil bir yaşam için bir adım atma çabası olarak algılanabilir.

AMAÇ VE YÖNTEM

Bu projenin amacı, Tokat'ı merceğe alarak son 150 yılda görülen Anadolu'daki Türkleştirme ve Müslümanlaştırma projelerinin ve politik değişimin tarihsel izini Tokat üzerinden sürmek. Ancak bunu hayata geçirirken projenin alışlagelmiş olandan bazı farklılıkları olacaktır. Bunlardan birincisi, iki sosyal grup üzerinden bu değişimi incelenmem: Ermeniler ve Çerkesler. İkinci olarak ise, kişisel aile tarihim ile geniş tarihi hakikatleri harmanlayarak incelemem. Yani literatür taraması, sözlü tarih çalışmaları, alan çalışmam, aile hikâyem gibi birçok unsuru içeren bir çalışma olacaktır. Bu nedenle, projenin çıktısı olan bu yazının akışı da belli oranda karmaşıklık barındırmakta. Bu yöntemlerle projenin amacı olarak belirtilen Türkleştirme ve Müslümanlaştırma projelerinin bir kez daha dokümente edilmesini umuyorum.

TOKAT, ՄԵՆՏՈՂԻԱ, ԵՎԴՈՔԻԱ

Tokat, tarihi Hititlere dayanan bir yerleşim yeri. Önce Aşağı Ermenistan, daha sonra Pontus krallıklarının parçası oluyor. Ancak önemli bir şehir olmaya başlaması Roma İmparatorluğu'nun parçası olması ile başlıyor. Müslümanların kontrolü altına girene kadar, Roma İmparatorluğu'nun himayesinde kalıyor. Osmanlı'nın fethi sonrasında da büyümeye devam ediyor.

Ermeniler için de bir merkez Tokat. Tokat'ın ekonomik ve kültürel hayatında özellikle zanaatkârlar olarak Ermeniler büyük bir rol oynuyorlar. Aynı zamanda Ermeni yazımının da merkezlerinden biri. *Yerakhayrik* ve *Iris*² adlarında dergilerin de yayınlandığı bir kent.³ Şehirde Ermenilerin kullandığı iki manastır, yedi kilise, beş okul bulunuyor.

² Rumca *Yeşilırmak*.

³ *Kaza Tokat*. Virtual Genocide Memorial. <https://virtual-genocide-memorial.de/region/the-six-provinces/sivas-vilayet/sancak-tokat-tokátŋ-tokatı-kazova-հայրկիւմ-եւդոկիա/kaza-tokat-tokátŋ-tokatı-հայրկիւմ-եւդոկիա/> URL'den erişim: 30.01.2024

TARİHSEL BAÇLAM

Bu projenin amacı doğrultusunda, bağlamın otur-
 tulması açısından bu coğrafyanın belli bir dönemi-
 nin toplumsal ve siyasi özelliklerini ele almak şart.
 Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemlerinden
 başlayarak bir anlatı kuracağım. Bu dönem(ler)in
 özelliği bu topraklardaki kültürel çeşitliliğin—tabii
 bu çeşitliliği tamamen eşitlik ve özgürlük temelinde
 almak yanlış olur—yok etmeye yönelik politikaların
 başlangıç dönemi olması. Bu yok etmeye yönelik
 politik tercihlerin ve kararların iki temel unsuru olan
 Müslümanlaştırma ve Türkleştirme ise aslında tek
 bir başlık altında homojenleştirme olarak tartışı-
 labilir. Bir yandan da kişisel gözlemim o ki Türkiye
 Cumhuriyeti'nin günümüzde içinde bulunduğu kriz
 yumağını anlamak adına bu iki temel kavramın ve
 bu kavramlar çerçevesinde gerçekleşen politik deği-
 şimlerin izini sürmek gerekiyor. Teorik düzlemde de-
 mokratikleşme ve çoğulculuk gibi ilkeler temelinde
 bir değişim için bu iki kavrama (Müslümanlaştırma
 ve Türkleştirme) bakmak, pratikte ise bu iki kavram
 çerçevesinde bu topraklarda yaşanmış olanlar yüz-
 leşmek gerekiyor. Bu yüzleşme için Ermeni Soykırı-
 mını ve takiben gelişen soykırım inkârcılığını temel
 almak gerekiyor.

GEÇ OSMANLI VE ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ

Geç Osmanlı dönemi, 19. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar uzanır. Burada İmparatorluğun modernite (modernite derken, aynı zamanda modern bir fenomen olarak milliyetçilik ile ilişkisini de kapsayacak şekilde ele alıyorum) ilişkisine değineceğim.

Osmanlı'da Hristiyanların (ve Yahudilerin) ikinci sınıf vatandaş olduğu bir gerçektir. Buna dair Taner Akçam şu örnekleri veriyor:

19. yüzyıl feodal toplumunda örneğin Kürt bölgelerinde Kürt ağaları, evlenen Ermenilerin ilk gece hakkına sahiplerdi. Onun ötesinde Ermeniler çifte vergi veriyordu. Bir devlete normal vergi veriyorlardı, bir de "Hafir" (veya hapir; kiafir) denen yöredeki Kürt feodal yöneticilerine vergi veriyorlardı yani vatandaş sayılmıyorlardı. Mahkemelerde ifadeleri kabul edilmiyordu. En iyi sayılan Hanifi hukukuna göre bile iki tane Hristiyan bulacaksın ki, bir tane Müslüman'ın şahitliğine eşit olsun. Hukuki eşitsizlikler anlatılır gibi değil. Kıyaslarsak eğer Güney Afrika'daki ırkçı rejime benzer. Ermeniler, Hristiyanlar, Süryaniler ikinci sınıf vatandaş statüsündedirler, o statülerini değiştirmek istemedikleri müddetçe sorun yok.⁴

⁴ Gazi, Filiz. Taner Akçam ile yeni çıkan kitabı *Ermeni Soykırımının Kısa Bir Tarihi*'ne ilişkin söyleşi: "Gönüllü bir katılım olmasaydı, bu kadar insan öldürülemezdi." *Gazete Duvar*, 21 Nisan 2021. <https://www.gazeteduvar.com.tr/taner-akcam-gonullu-bir-katilim-olmasaydi-bu-kadar-insan-oldurulemezdi-haber-1519773>

Tanzimat döneminin Müslümanlarda uyandırdığı tepkiye bu çerçeve içinde bakmak anlamlı olacaktır. Bu bir tarih kitabı olmadığından fermanların detaylarına girmekten kaçınıyorum, sadece bir noktaya değineceğim. Fermanların halkın bir kısmı tarafından algılandığı biçim olarak sunulan, yakın tarihte devlet büyükleri tarafından da kullanılan “gavura gavur deme hakkı” nedir?⁵ Aslında Geç Osmanlı dönemindeki modernleşme adımlarından olan bu fermanlar, aynı zamanda gayrimüslim halk için de eşitliğe yönelik gelişmelerdi. Daha önce ikinci sınıf vatandaş olan Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler bu fermanlarla daha eşit bir konuma geliyorlardı, en azından resmiyette. Ancak bu daha adil düzene geçişe karşı çıkanların kullandığı bir yakınma lafı var: “gavura da gavur deme yasağı”.⁶ Birden fazla versiyonu ile aktarılan bu sözler, halktaki Müslüman-üstünlükçü rejimin devamlılığına yönelik talebi gösteriyor. Bu nefret söyleminin, toplumsal hafızada yeri de korunuyor. Eşitliğe yönelik bir adımın, bir grup için “ikinci sınıflaşma” olarak algılanması halen devam eden bir sorun. Bu sorunun bir yansımasını da Osmanlı’nın çöküşüne ve Cumhuriyetin kurulmasına yönelik anlatıda görebiliriz. Bu Müslüman-üstünlükçü anlatıya göre gayrimüslimler sermayeyi o kadar ele geçirmişti ki, Müslümanlar ikinci sınıf vatandaş haline gelmişti. Cumhuriyetin kurulması ile birlikte sermayeyi elinde tutan hanedanlık ve gayrimüslimlerden alıp, “asıl halka” (Müslümanlara) transfer edilmesi ve ikinci sınıf vatandaşlığın bitmesi gerekmektedir. Eşitliğe dair sancıların yanında,

⁵ Danzikyan, Yetvart. “Gâvura Gâvur Deme Meselesi.” Agos, 8 Aralık 2016. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/17201/gvura-gvur-deme-meselesi>

⁶ Hrant Dink Vakfı, *Medyada Nefret Söylemi ve Ayrımcı Söylem 2017 Raporu*. Hrant Dink Vakfı Yayınları, Mart 2018. s. 73-76. Rapora dijital ortamda erişmek için: https://hrantdink.org/attachments/article/1265/Nefret_Soylemi_rapor_kapakl%C4%B1_web_2.pdf

hakikati kapatma (gayrimüslimlerin bu topraklarda ikinci vatandaş olduğu gerçeği) bir istek değil bir gereklilik. Adil gibi görünmek isteyen, ancak adaletin ona kötü geleceğini düşünen Müslüman çoğunluk, bu hakikatin üstünü örterek yeni bir anlatı kuruyor.

ÇERKES SOYKIRIMI⁷

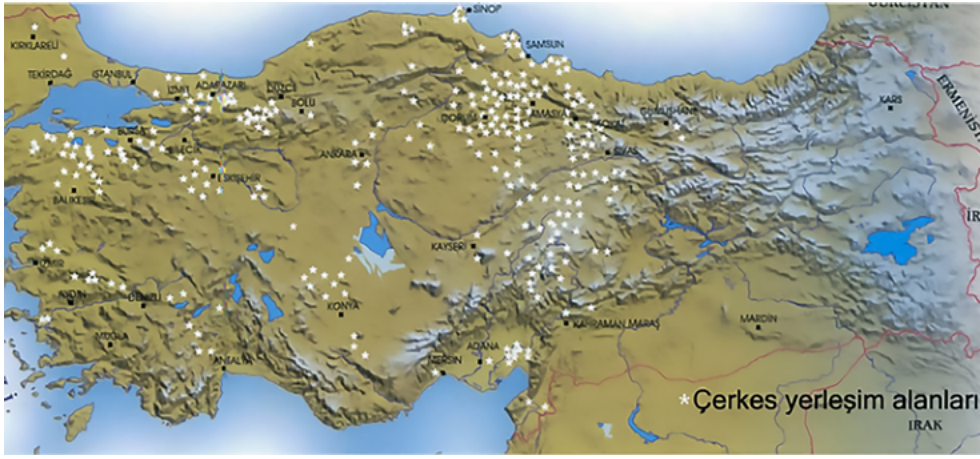

Tam bu dönemlerde yakındaki başka bir imparatorlukta başka bir sorun var. Rus İmparatorluğu'nda, Rus-Çerkes savaşının sonu Çerkesler için atalarının binlerce yıllık topraklarından sürgün edilmeleri ve soykırım ile bitiyor. Bu sürgün sonrası hayatta kalanların çok büyük bir bölümü Osmanlı topraklarına yerleşiyor. Günümüzde de dünyadaki Çerkeslerin çok büyük bir kısmı Türkiye topraklarında yaşıyor. Bölge halkının %95'inin yerinden edildiği, 1 milyondan fazla insanın öldürüldüğü bu felaket sonrasında Osmanlı topraklarına yerleştiriliyor Çerkesler. Soykırımdan kaçan bu halkın, Osmanlı topraklarına yerleştirilmesi ise devlet eliyle gerçekleşiyor. Müslümanlaştırma politikasının bir uzantısı olarak Çerkesler genellikle Ermeni nüfusunun yoğun olduğu bölgelere yerleştiriliyor.⁸ (Bkz. Görsel 2 ve 3)

⁷ Aksoy, Elbruz. "Yeni Başlayanlar için '1864 Çerkes Soykırımı.'" *bianet*, 21 Mayıs 2020. <https://bianet.org/yazi/yeni-baslayanlar-icin-1864-cerkes-soykirimi-224417>

⁸ Kurt, Ümit. *Kanun ve Nizam Dairesinde: Soykırım Teknokratı Mustafa Reşat Mimaroğlu'nun İzinde Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devlet Mehanizması*. Aras Yayıncılık, 2023. s 124.

Görsel 2: Yelbaşı, Caner. *The Circassians of Turkey: War, Violence and Nationalism from the Ottomans to Atatürk*. Bloomsbury Publishing, 2019. s. xi.

Görsel 3: De Waal, Thomas. *Great Catastrophe: Armenians and Turks in the Shadow of Genocide*. Oxford University Press, 2015. s. xiii.

Thomas De Waal, *Büyük Felaket* adlı eserinde şöyle diyor:

*Her iki imparatorluk da binlerce Hristiyan ve Müslümanı diğerinin topraklarına sürdü. Rusya'nın 1860'larda ve 1870'lerde Kuzeybatı Kafkasya'daki Çerkesleri toptan sürgün etmesi ve katletmesi, 50 yıl sonraki Ermeni tehcirinin habercisidir ve haklı olarak "soykırım" olarak da adlandırılmıştır. Balkanlardan kaçan Çerkesler ve mültecilere muhacir adı verildi ve daha sonra Ermeni Soykırımı'nın bir başka ölümcül faktörü haline geldi.*⁹

⁹ De Waal, Thomas. *Great Catastrophe: Armenians and Turks in the Shadow of Genocide*. Oxford University Press, 2015. s. 25. (Alıntı yazar tarafından Türkçeye çevrilmiştir.)

Bu alıntıda De Waal'ın da tespit ettiği gibi, soykırımdan kaçan bir halk, Osmanlı Devleti'nin politikaları doğrultusunda gelecek olan başka bir felaketin aktörlerinden bir haline geldiler. Bu tespitin bir kanıtı da 1878 yılında imzalanan Berlin Anlaşması'nın 61. maddesidir:

Babıali, Ermenilerle meskûn vilayetlerde mahal ihtiyaçların lüzum gösterdiği tensikat ve ıslahatı vakit geçirmeksizin tatbik etmeyi ve Çerkezlerle Kürtlere karşı onların güvenliğini temin etmeyi deruhte eder. Babıali, bu yoldaki tedbirlerini onların tatbikine nezaret edecek büyük devletlere muayyen zamanlarda bildirecektir.

II. ABDÜLHAMİD VE HAMİDİYE ALAYLARI

II. Abdülhamid birçok açıdan ilginç ve karmaşık bir figür. Güncel siyasi tartışmalarında farklı ideolojik gruplar farklı şekillerde algılasa da onun kompleksliğini yaptıklarına bakarak anlamak gerekiyor. Abdülhamid, modernite düşmanı ve modernleşme sürecinde bir aksama olarak ele alınır. Bu hem Türkiye'deki İslamcıların hem de Kemalistlerin yaptığı bir hata. İslamcılar için tam bu nedenle son “iyi lider”dir, Kemalistler için ise tam da bu nedenle “kötü lider”dir. Yani bu iki grup aynı metodolojik hatayı yapmakta, padişahın karmaşıklığını silerek onu kullanmaktadırlar. Abdülhamid, İslamcılığa yakındır gerçekten ancak bu onu modernite karşıtı bir figür yapmaya yetmez. Nadir Özbek'in de gösterdiği üzere, aslında

modernleşme sürecinde bir aksama değil, hatta bir ivmelenme görebiliriz bu dönemde.¹⁰ Peki modernleşme neydi? Modern devletin iki özelliği var, birincisi sekülerleşme; ikincisi ise ulusal bir homojenleşme.

Kurumsal olarak sekülerleşme için II. Abdülhamid döneminde bir ivmelenme görebiliriz, eğitim başta olmak üzere birçok alanda modernleşme süreci hızla devam etmiştir. İkinci anlamda, Kemalizm (ve tabii İttihatçılık) gibi bir milliyetçiliğe sahip olmasa da günümüz Türk milliyetçiliğini (ya da Türkçülüğü) önceleyen bir Müslümanlaştırma koşulu var. II. Abdülhamid bu anlamda modern ulus devlet projesinin temellerine katkıda bulunmuştur. Tarihsel akış içinde İttihat ve Terakki'nin II. Abdülhamid karşıtlığını anlamaya çalışırken, devletin devamlılığı açısından İttihatçılığın da II. Abdülhamid'in devamı olduğunu görmek gerekiyor.

Hamidiye Alayları ise, bu dönemin en nam salmış fenomenlerinden biri. Alaylar, Doğu Anadolu bölgesinde örgütlenen Ermeni milliyetçilerinin olası bir tehdidine karşı oluşturulan birimler yoluyla hareket ediyordu. Yezidilere, Bedevilere ve Kürtlere karşı da oluşturulmuş olmalarına rağmen, yoğunlukla Kürt nüfusu barındıran bu birimler, aynı zamanda saltanat ile Kürtler arasındaki ilişkiyi geliştirme amacı da taşıyordu. Yıllar içinde Hamidiye Alayları tarafından gerçekleştirilen Ermeni katliamları 1915'de yaşanacaklar için Kürtleri de kışkırtacak bir nedene dönüşmüştür.¹¹

¹⁰ Özbek, Nadir. "Modernite, Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, sy. 3, 2004. s. 71-90.

¹¹ Agoston, Gabor A., ve Bruce Alan Masters. *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. Infobase Publishing, 2010. s. 249.

SEVEN HUNDRED KILLED

The Massacre of Armenians at Tokat
More Extensive Than Was
Reported.

THE SULTAN FORCED TO ACTION

He Orders the Arrest of the Turkish
Officers at Tokat, and the Ap-
pointment of a Commission
to Try Them.

Görsel 4: 26 Mart 1897 tarihinde New York Times gazetesinde yayımlanan haberin kopyası.

Aynı dönemde Tokat'ta da Ermenilere yönelik büyük bir katliam gerçekleştiriliyor. Bu katliamda 700 kadar Ermeni öldürülüyor. Sonrasında Sultan Abdülhamid bu katliamda rol alan Türk görevlilerin yakalanmasını emrediyor.¹²

ERMENİ SOYKIRIMI

Ermeni Soykırımı, Ermeni halkının bu coğrafyada 1915-1918 yılları arasında devlet ve halk iş birliğiyle zorunlu göç ve katliamlara maruz bırakılmasıdır.¹³

¹² Tokat'ta 700 Ermeni'nin öldürüldüğü katliamı aktaran 26 Mart 1897 tarihli New York Times haberi: <https://www.nytimes.com/1897/03/26/archives/seven-hundred-killed-the-massacre-of-armenians-at-tokat-more.html>

¹³ Taner Akçam buna katılmadığını, ve bir süreç olarak ele almak gerektiğini söylüyor. Yani, daha öncesinde de yaşanan olayların da bu sürecin bir parçası olduğunu söylüyor. Bu teze katılsam da tarihçi olmadığım için bu tartışmaya girmeden, geleneksel olarak alınan tarihlere sadık kalacağım.

Ne İttihat ve Terakki'nin ne Osmanlı Devleti'nin ne de sadece halkın katıldığı bir süreçtir. İttihat ve Terakki'nin planladığı ve uygulamaya soktuğu bu “proje,” halk tarafından büyük oranda desteklenmiş, Osmanlı Devleti'nin II. Abdülhamid'den beri süregelen, daha öncesinden beri var olan Hristiyanlara yönelik tutumu tarafından beslenmiştir.¹⁴ Özellikle halkın katılımında iki faktör etkili diyor Akçam: yağmacılık ve din. Ermeni mallarını ele geçirmek sadece soykırım dönemine ait bir pratik değil, günümüze de uzanan define avcılığı gibi değişmiş biçimlerde halen aktif olarak devam eden bir süreç.¹⁵ Müslümanlık ise, Kürt, Türk, Çerkes arasında fark görmeyen, birincil dereceden bir aidiyet. Bu aidiyetin bir yansıması olarak Hristiyanların mallarını ele geçirmek bir sorun değil. Tokat özelinde ise Ermeni Soykırımı'na dair belgeler şu bilgileri veriliyor:

*Savaşın patlak vermesinden önceki aylarda yaşanan en çarpıcı olay, 1 Mayıs 1914'te Tokat'ın birçok işyerinin bulunduğu Bağdat Caddesi'ni kasıp kavuran yangındır. Bir Ermeni ortaokul öğretmenine göre, Bağdat Caddesi'nde çıkan yangında Tokat'ta 85 dükkan, 45 ev ve üç han küle dönmüştü.*¹⁶

Bu olay aslında bir yıl sonra yaşanacakların habercisi ve Tokat'taki Ermeniler de bir tehlikenin yaklaştığının farkında. Bu olaydan Yaklaşık bir yıl sonra,

¹⁴ Gazi, Filiz. Taner Akçam ile yeni çıkan kitabı Ermeni Soykırımının Kısa Bir Tarihi'ne ilişkin söyleşi: “Gönüllü bir katılım olmasaydı, bu kadar insan öldürülemezdi.” *Gazete Duvar*, 21 Nisan 2021. <https://www.gazeteduvar.com.tr/taner-akcam-gonullu-bir-katilim-olmasaydi-bu-kadar-insan-oldurulemezdi-haber-1519773>

¹⁵ Dink, Maral. “Muş'ta Ermeni kelimesinin karşılığı define altını.” *Agos*, 17 Nisan 2015. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/11306/musta-ermeni-kelimesinin-karsiligi-define-altini>

¹⁶ Kévorkian, Raymond. *The Armenian Genocide: A Complete History*. Bloomsbury Publishing, 2011. s. 429, 448.

1915'in Nisan ayında İttihat ve Terakki vekilleri, "iç düşmanlar"ın ortadan kaldırılması için Anadolu'ya gönderiliyor. Tokat'ta Ali Paşa Camii'nde yapılan etkinliğe katılan bazı Ermeniler "içimizdeki, dost gibi görünenler" dendiğini aktarıyor.¹⁷ Sonrasında ise her yerde olanlar oluyor. Ermeni evleri silah için aranıyor, Ermeni yazıtları toplanıyor. 18 Mayıs 1915'te ise Ermeni öğretmenler ve ileri gelenler tutuklanıyor. 17 Temmuz'a gelindiğinde Tokat'ta üç askeri doktor, birkaç zanaatkâr ve 280 işçi haricinde Ermeni kalmıyor.¹⁸

CUMHURİYET: ÖNCE MÜSLÜMAN, SONRA LAİK!

Ermeni Soykırımı ile kurulan yeni devlet arasında direkt bir bağ var. Türkiye Cumhuriyeti, kendisini Osmanlı'dan ayıran bir anlatı kurarak laiklik, modernlik ve Türklük vurgusuyla hareket eden yeni bir devlet. Türklük vurgusu, geçtiğimiz 100 yılda daha da artmış olsa da kuruluş anında olan bir vurgu. An-

¹⁷ Göçek, Fatma Müge. *The Transformation of Turkey: Redefining State and Society from the Ottoman Empire to the Modern Era*. Bloomsburg Publishing, 2011. s. 98-99. Göçek bu eserinde iç ve dış düşmanlar söyleminin, Osmanlı'dan kalma bir durum olduğunu ve günümüzde de halen devam eden (anketlerde halkın %57'si Batılı devletlerin Sevr Anlaşması'nda planlandığı gibi Türkiye'yi bölüneceğine inanıyor, AB sorulduğunda) bir kaygı durumu veya patolojik bir durum olarak açıklıyor. "Sevr Sendromu" diye kavramsallaştırılan bu durum içinde olan Türk halkı, her an iç veya dış tehlikeler yoluyla bölüneceğinden korkarak hareket ediyor. Bu da yüksek güvenlikçi ve "Türk'ün Türk'ten başka dostu yoktur" tipi aşırı milliyetçi ve etnikçi bir mantalitenin kalmasına sebep oluyor.

¹⁸ Kévorkian, Raymond. *The Armenian Genocide: A Complete History*. Bloomsbury Publishing, 2011. s. 448-449.

cak kuruluşunu, Ermeni Soykırımı sonrası Anadolu topraklarında kurulmuş olan bir devlet olmasından kaynaklı, Müslümanlık üzerinden okumayı daha doğru buluyorum. Türkiye Cumhuriyeti'nin toplumsal yapısı ile Ermeni Soykırımı arasındaki mal ve mülk transferi ilişkisinin örnekleri olarak arkada bırakılan Ermeni taşınmaz ve taşınır mallarına ya Müslüman halk tarafından el konulmuş ya da devlet yoluyla “terk edilmiş mallar” (emval-i metrûke) ilan edilerek meşrulaştırma yolu bulunmuştur.¹⁹ Barış Ünlü yeni ulusun nasıl bir sözleşme ile kurulduğunu şöyle aktarıyor:

Özetle, 1915-1922 arasında Anadolu Müslümanları arasındaki temel mutabakatlar bütünü olan Müslümanlık Sözleşmesi sayesinde Anadolu'nun muhafazası sağlanmış, Anadolu gayrimüslim unsurlardan çeşitli araçlarla temizlenmiş ve bütünüyle Müslüman milletin olmuştur. Ayrıca bu sözleşmeyle birlikte, Müslümanları korumayı becerebilen ve sadece Müslümanları koruyacağını söyleyen yeni bir devlet kurulmuştur. Başka bir deyişle, Müslümanlık Sözleşmesi sayesinde Müslüman bir ülke, Müslüman bir toplum ve Müslüman bir devlet oluşturulmuştur.²⁰

Devletin ve halkın gayrimüslimlerle olan problemi Anadolu'nun %95'inin Müslümanlaştırılmış olduğu bir etnik temizlik ve soykırım sonrasında dahi bitmiyor. Trakya pogromu, Varlık Vergisi, 6-7 Eylül pogromu, İmroz'un Türkleştirilmesi projesi, Hrant Dink'in vurulması gibi hakikatlerin yanında, Ermeniler ve Yahudiler başta olmak üzere gayrimüslimler

¹⁹ Ünlü, Barış. *Türklük Sözleşmesi: Oluşumu, İşleyişi ve Krizi*. İstanbul: Dipnot Yayınları, 2018. s. 135.

²⁰ Ünlü, Barış. *Türklük Sözleşmesi: Oluşumu, İşleyişi ve Krizi*. İstanbul: Dipnot Yayınları, 2018. s. 155.

her yıl en çok nefret söylemine uğrayan gruplarda başı çekiyorlar.²¹

Bunun temeli de yukarıda bahsedilen Müslümanlık sözleşmesi. Sadece nefret ve hınç değil, aynı zamanda Cumhuriyet'in kurulması öncesi ve sonrasında yaşanmış büyük bir varlık transferi söz konusu. Bu hakikatlerle yüzleşmek, "gayrimüslim ile duygudaşlık kurmak" bu varlık transferinin de sorgulanması demek. Laiklik iddiası ile kurulan Kemalist rejim, laikliğin ön koşulu olarak Müslümanlığı dayatıyor. Sadece Müslümanlar için olan bir laiklik planı, tarihsel anlamıyla azınlıkların veya farklı dinlerin korunması için bir laiklik ilkesine bağlılık değil.

Kemalist rejimin bir diğer vurgusu ise Türklük üzerine. Cumhuriyet'in kurulması ile birlikte Müslümanlıktan daha dar bir alana geçişi görüyoruz. Daha önce sözleşmeye dahil olan Çerkesler ve Kürtler, artık başka bir sorun haline geliyorlar; sözleşme dışı kalmayı daha net deneyimliyorlar. Kürtlerin yaşadıkları, Çerkeslerin "devletle barışık" tutumlarından biraz daha farklı. Temel farklardan biri, Çerkesler hiçbir bölgede nüfusun çoğunluğunu elde tutmuyorlar, yani daha hafif bir tehditler. Çerkesler Anadolu'ya yerleştirilirken hiçbir bölgede bölge nüfusunun %20'sini geçmemelerine özen gösteriliyor.²² Kürtler ise Anadolu'da kalan Müslümanlar içinde Türkleştirme projesi önündeki en büyük engel. Buna paralel olarak, Kürtler asimilasyon ve devlet şiddetini daha büyük şekilde deneyimliyor diyebiliriz. Caner Yelbaşı, Kürtler ve Çerkesler arasındaki temel farklardan

²¹ bkz. Hrant Dink Vakfı'nın yıllık olarak hazırladığı Medyada Nefret Söylemi İzleme Raporları: <https://hrantdink.org/tr/asulis/yayinlar>

²² Richmond, Walter. *The Circassian Genocide*. Rutgers University Press, 2013, s.128.

birini de şöyle açıklıyor: “Sadece kültürel değil aynı zamanda siyasi bir kimlik olan Kürt kimliğinin aksine, bugün Türkiye’de Çerkes kimliği siyasi bir kimlik olmaktan uzaktır.”²³ Kürtler gibi politik alana etnik kimlikleriyle girmeyen Çerkesler, kendi kimliklerini başka şekillerde tanımlıyorlar. Kültürel olarak tanımlamaya örnek olarak: dans, müzik, yemek gibi kültürel öğeler. Ve bu öğeler üzerinden kendinden olanla bir tanışma yolu olarak dernekler.²⁴

Çerkesleri Kürtlerden ayıran bir diğer özellik ise Çerkeslerin kimliklerinin bir diaspora kimliği olması. Bu açıdan “Yahudiler ve Ermeniler gibi, travmatik bir nedenle vatanını kaybetme olgusu, kuşaktan kuşağa aktarılıyor.”²⁵ Yine de Çerkeslerin hem hangi bağlamda bu noktaya geldiğini hem de hangi açıdan hâlâ Türkiye Cumhuriyeti için bir tehdit olarak görüldüklerini görmek gerekiyor. Çerkeslerin görece büyük bir orana ulaştıkları Gönen Manyas’daki sürgüne dair Kafkas Dernekleri Federasyonu’nun (KAFFED) 2023 yılında yaptığı açıklamadan bir parça şöyle:

Bölgede sadece Çerkeslerin oluşturduğu değil birçok farklı çete ve asayiş problemi yaratan grup olmasına rağmen, yalnızca Çerkes nüfus hedef haline getirilmiş ve sürgün edilmiştir. Yeni rejimin amacı sadece bölgedeki karışıklığı gidermek ve düzeni sağlamak değil aynı zamanda bölgedeki Çerkes yoğunluğunu da azaltıp onları Anadolu’nun içlerine sürgün ederek mülksüzleştirmekti. Böylece 1864 yılı sonrasında yerleştirildikleri kimliklerini ve

²³ Yelbaşı, Caner. *The Circassians of Turkey: War, Violence and Nationalism from the Ottomans to Atatürk*. Bloomsbury Publishing, 2019. s. 127.

²⁴ Okçuoğlu, Bahar Ayça. “Türkiye’de Çerkes Diasporası: Kimlik İnşası ve Referansları.” *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi* 22(1), 2004. s. 133.

²⁵ Okçuoğlu, Bahar Ayça. “Türkiye’de Çerkes Diasporası: Kimlik İnşası ve Referansları.” *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi* 22(1), 2004. s. 129.

*benliklerini inşa etmeye başladıkları bölgeyle olan ilişkileri koparılarak asimilasyon süreci de başlatılmış oldu.*²⁶

Türkleştirme projesinin bir diğer siyasi ayağı ise “Vatandaş Türkçe Konuş” politikası. Bu politika Türkçe konuşmayan veya anadili Türkçe olmayan herkese bir saldırı şeklinde uygulanıyor. Spesifik olarak Çerkesler de etkileniyor bu siyasi durumdan. Okulda Çerkesçe konuşma yasağı, Çerkesçe konuşanların şikâyet edilmesi, ilçelerde Çerkesçe konuşmayın diye salık verilen gazete yazıları bunlara verilebilecek örnekler.²⁷ Bu şekillerde asimilasyon politikalarından etkilenen Çerkesler, Türklük sözleşmesine katılma ve asimilasyon stratejisi olarak ikili bir hayat yaşıyorlar.²⁸

ALAN ÇALIŞMASI DENEYİMİ

2023 yılının yaz aylarında Tokat'ta Yahudi Sokağı diye bilinen, fakat Yahudiler dışında gayrimüslimlerin de bulunduğu Sulusokak civarını gezme şansım oldu. Gayrimüslimlere dair en azından gözüme çarpan bir iz bulamadım, devletin Müslümanlaştırma projesinin etkisiyle kamusal alanda pek bir iz kalmamıştı.

²⁶ “2 Mayıs 1923 – Gönen Manyas Çerkes Sürgünü.” *KAFFED web sitesi*, 2 Mayıs 2023. <https://kaffed.org/2023/05/02/2-mayis-1923-gonen-manyas-cerkes-surgunu-2/>

²⁷ Okçuoğlu, Bahar Ayça. “Türkiye’de Çerkes Diasporası: Kimlik İnşası ve Referansları.” *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi* 22(1), 2004. s. 143 ve Yelbaşı, Caner. *The Circassians of Turkey: War, Violence and Nationalism from the Ottomans to Atatürk*. Bloomsbury Publishing, 2019. s. 170.

²⁸ Ünlü, Barış. *Türklük Sözleşmesi: Oluşumu, İşleyişi ve Krizi*. İstanbul: Dipnot Yayınları, 2018. s. 255.

Görsel 5:
Tokat Şehir
Müzesi'nde Zile
Kalesi ve Roma
İmparatoru'nun
ünlü "veni vidi
vici" sözü birlikte
sergileniyor.

Görsel 6: Ermenice
yazıtlar – I, [Tokat
Müzesi.](#)

Görsel 7: Ermenice
yazıtlar – II, [Tokat
Müzesi.](#)

Bunun dışında Sulusokak civarı, şu anda iki büyük müzenin bulunduğu bir meydan görevi görüyor. Bu meydandaki Tokat Müzesi ile Tokat Şehir Müzesi'ni biraz da sergiledikleri anlatı ile aslında neyin gizlendiğini gösterebilirler diye düşünerek gezdim. Tarihsel olarak gayrimüslimlerin barındığı bu mekân, günümüzde bir tür Tokat tarihini sergileme işlevi görüyor. Tarihsel olarak merkezi olduğu doğru, ancak bu tarihin büyük kısmı resmi anlatıya giremiyor.

Resmi anlatının dikte edildiği bu müzeleri gezmek aslında bir açıdan da öğretici oluyor. Yani neyin alınıp alınmadığını yorumlamak sergiyi gezenlere düşüyor

olsa da ilginç bilgiler çıkabiliyor. Eğer gözümünden kaçan başka bir şey olmadıysa, iki müzenin de kalıcı koleksiyonlarında Ermenilere dair tek bilgi, 1893 yılındaki nüfus sayımında 15 bin kadar Ermeni'nin Tokat'ta yaşadığından bahsedilmesi. Tabii 1915'e dair herhangi bir bilgi yok. Tokat Müzesi'ndeki sergide Rumlardan bahseden bir oda olmasına rağmen, Ermenilerin (ki nüfusça daha büyük bir grup) neredeyse hiç bahsi geçmiyordu. 1839 yılında İngiltere'de yayınlanmış bir gezi yazısında, dönemin Tokatında

Görsel 8: Ermenice yazıtlar – III, [Tokat Müzesi](#).

1000 kadar Hristiyan, 800 kadar Müslüman hane bulunduğu aktarılıyor. Fransız bir kaynak ise Müslüman nüfusunu 15 bin kadar, Hristiyan nüfusu ise 10 bin kadar veriyor. Hristiyanların büyük çoğunluğunu ise Ermeniler oluşturuyor. İki müzede de yer alan Rumlar hakkındaki bölüm ise Bizans üzerinden bir anlatı kuruyordu. Rumlar eskide kalmış, Bizans'ın parçası olan bir grup olarak söylenip geçilmiş gibi duruyordu. Bu nedenle de resmi anlatıya zarar vermeden sergilenabiliyordu. Ermenilere ait izler ise Tokat Müzesi'nin arka tarafındaki yazıtlarda, sergi dışı

bırakılmıştı. Soruşturduğumda, yer olmadığı ancak yeni yapılacak bir müzede sergileneceği söylendi. Bu konuda yorum yapmaktan bu nedenle kaçınıyorum, ancak bana inandırıcı gelmedi. Tokat Yahudileri ve Çerkesleri de sergide birer çizimle (reprodüksiyonlar) yer bulmuştu. Çizimlerin alındığı “Doğu Albümü”²⁹ adlı eser ise büyük oranda Osmanlı Ermenilerini içeren bir albüm. Ermenilerin hiçbir çiziminin albümünden müzeye (Tokat Şehir Müzesi) taşınmamış olması da bir soru işareti olarak durmaya devam ediyor.

Yazmacılık

Yazmacılık, Tokat tarihinin bir parçası olan bir mesleki pratik. Günümüzde halen Taşhan’da, Tokat’a özgü bir miras olarak pazarlanıyor ve yazmalar turistlere “Tokat yazması” adıyla satılıyor. Bunun yanında Yazmacılar Hanı gibi, adını direkt yazmacılık pratiğinden alan bir tarihi han daha var. Tokat’ın tarihinde olan yazmacılık Tokat Ermenilerinin de içinde büyük oranda bulunduğu bir zanaat.³⁰ İlginç olan ise, sırf yazmacılığa bakara dahi siyasal değişimin izini sürebileceğimiz gerçeği.³¹ Desen olarak daha önce çiçek desenleri gibi motifler kullanılırken, Cumhuriyet dönemi ile birlikte bu motiflere eklemeler yapılıyor: Hitit motifleri. Bu toprakların tarihinden silinmeye çalışılan Ermeniler, aynı zamanda yazmacılık zanaatından da silinmeye çalışıyor, Ermenilerin

²⁹ “Doğu Albümü” başlıklı eserin orijinali şu anda New York Halk Kütüphanesi’nin Dijital Koleksiyonu’nda bulunuyor: The Miriam and Ira D. Wallach Division of Art, Prints and Photographs: Art & Architecture Collection, The New York Public Library. “The Oriental Album by H. J. Van-Lennen” *The New York Public Library Digital Collections*. 1862. <https://digitalcollections.nypl.org/items/510d47d9-646f-a3d9-e040-e00a18064a99>

³⁰ “Tokat Sancağı.” Batı Ermenistan ve Batı Ermenileri Sorunları Araştırma Merkezi başlıklı web sitesi, 13 Kasım 2018. <https://akunq.net/tr/?p=49577>

³¹ Tokat’ta yazmacılık için kullanılan ağaç kalıplar. Armine Yazdanoğlu arşivi, *Huşamadyan* web sitesi. <https://www.houshamadyan.org/tur/ada/tuerkiye/miscellaneous1turkiye.html>

bu sektördeki yeri açıklanmıyor ancak Tokat'ın tarihinde yazmacılığın yerini göstermesi için konulmuş figürün elinde açık bir şekilde Hitit desenleri içeren bir yazma görüyoruz. Resmi tarih, Türklük ile Hitit kültürü arasında bir bağlantı kurarak bu coğrafyadaki “köklerini” kanıtlamaya çalışıyor, aynı anda bu coğrafyada bin yıllardır kökleri bulunan bir grubun ise adını bile geçirmeyerek hakikati çarpıtıyor. Yazmacılık üzerinden bu okumanın yapılabilmesi ise bana bu zanaatın Tokat'ı temsil etmesi ve projenin temel amacını göstermesi açısından uygun geldi.³²

Görsel 9: Tokat Şehir Müzesi'nde yazmacılığı temsil eden bir figür, Hitit motifleri işleniyor.

³² Yazmacılığa bakma fikrini ise bir akademik makaleden edindim. Ermenilerin Kudüs'e yaptıkları hac yolculuklarını Tokat'taki bir yazma üzerinden anlatan makaleye erişim için: Erin M. Piñon, *Printing Pilgrimage: Replication and Imagination between Tokat and Jerusalem*, West 86th: A Journal of Decorative Arts, Design History, and Material Culture 2022 29:1, 74-95.

ERMENİ - ÇERKES KARŞILAŞMALARI

Raymond H. Kévorkian'ın Türkçesi 2015 yılında İletişim Yayınları'ndan basılan *Ermeni Soykırımı* başlıklı kapsamlı çalışmasında Çerkeslerden yaklaşık 100 yerde bahsediliyor. Bunların bir tanesi hariç her birinde soykırırnda rol oynayan Çerkes çetelerden veya soykırırnda rol oynamış spesifik bir Çerkes görevliden bahsediyor. Tek istisna ise şöyle:

Çerkes Bekir Sâmi Bey (Ermeni kökenli olduğunu iddia ediyordu), müdahale etmesini istedi. Sâmi Bey pazara gitmiş ve bir beyanname yayınlamıştı: “Eğer Ermenilere saldırmak istiyorsanız cesedimi çiğnemeniz gerekecek; eğer Ermenilere saldırmaya cüret ederseniz Tokat'taki Çerkez hemşerilerime başvuracağım ve hepinizi katledecekler.”³³

Çerkes Bekir Sami Bey'in gerçekten Ermeni olup olmadığını bilmesek de Ermeni olan ama Çerkesler tarafından Çerkes olarak büyütölenlerin hikâyeleri de az değil.

Yusuf, İbrahim, Osman

Çerkes Yusuf, Tehcir sırasında Çerkesler tarafından bulunduğunda üç yaşındaymış. Bulan kişi kendi adı olan Yusuf'u vermiş. Yusuf, 20 yaşına kadar gerçek kimliğini öğrenmemiş. Geçmişini öğrendikten sonra Hovsep ismini alıyor ancak yine de Agop da

³³ Raymond Kevorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History*. Bloomsbury Publishing, 2011. s. 129.

dahil herkesin ondan Çerkes Yusuf diye bahsettiğini söylüyor.³⁴

Bu, tekrar tekrar önüme çıkan bir hakikat. Ailemle yaptığım görüşmelerde anneannemin köyünde de böyle bir durum olduğu söylendi. Tehcir sırasında köyden geçen Ermenilerden biri, üç yaşında olan bir çocuğu yanlarında taşıyamadıklarını söyleyerek bırakıyor. Köyde de bilinen bir gerçekmiş, “o Ermeniydi” denilirmiş. Bu çocuğa da İbrahim ismi verilmiş. Aynı zamanda Ulaş Sunata’nın Türkiye Çerkesleri üzerine yaptığı çalışmada, Tokat’ta yaşanan benzer bir vaka daha aktarılıyor, o aktarılan olayda ise Osman adı verilerek Çerkes olarak büyütülen bir Ermeni çocuktan söz ediliyor.³⁵ Çerkesler tarafından kurulan Guşips dergisinin web sitesinde yayımlanan bir yazıda da bu noktaya değiniliyor. Yazı, bu durumun Çerkesler tarafından bir tür iyi niyet olduğunu göstermek için kullanılmasından yakınıyor.³⁶ Bunun da tam olarak Soykırım’ın belgelenmesini ifade ettiğini söylüyor. 2014 tarihli “Ermeni Soykırımı’nda Çerkes Çeteleri” başlıklı yazıda şöyle deniyor:

Osmanlı, 19. yy ve 20. yy siyaseti, Cumhuriyetin de devamlılık sağladığı şekilde bir kimlik yaratma sürecine girmiştir. Bunun adı da elde kalan toprakların homojenleştirilmesi projesidir. Bu amaçla Anadolu adeta yeniden kolonileştirilmiş, yeni gelen Müslüman ahali adeta birer Jandarma karakolu gibi kurulan köylere iskan edilmek zorunda bira-

³⁴ Agop’un İstanbul yolculuğu Çerkes Yusuf ile karşılaşmasıyla, annesinin Agop’u ona emanet etmesiyle başlıyor. Bu bilgi de Agop’un kitabından alınmıştır.

³⁵ Sunata, Ulaş. *Hafızam Çerkesçe: Çerkesler Çerkesliği Anlatıyor*. İletişim Yayınları, 2020. s. 85.

³⁶ Buna bir örnek olarak İbrahim’in köyde Ermeni diye ayrıştırılmadığını aktarıyor teyzem.

kalmıştır. İttihatçıların iktidara gelmesi ile bu süreç artık açıkça görünür hale gelmiş ve neticesinde Ermeni Soykırımı gibi bir olay yaşanmıştır. Bu iskan sürecinde özellikle dikkat edilen yeni yerlere yerleştirilen toplulukların o bölgenin %10'unu geçmemesine özellikle ehemmiyet verilmesidir.

Çerkeslerin bu hikâyeye dahlini ise hepimiz iyi biliyoruz. Ciddi bir soykırım ve sürgünle ülkelerinden ayrılan Çerkesler kendisini kabul eden Osmanlı'nın iskan politikaları neticesinde az önce özetlemeye çalıştığım şekilde iskan edildiler. Belki tarihin hiçbir döneminde yan yana dahi gelmedikleri halklarla dahi İstanbul'un çıkarları için düşman oldular, öldüler, öldürdüler. Çerkesler bu noktadan sonra hepimizin bildiği üzere sorunlu bölgelere sorunlu karakterler olarak yerleştirilmiş, ufak tefek soygunlarına, yağmalarına ses çıkarılmamış, çeteleştirilmiş bir halka dönüştürümüşlerdir. Şüphesiz bu sadece tek taraflı Çerkeslerin bir nesne olarak konumlandığı bir ilişki değildi.³⁷

Kozmopolitliğin Tokat'ın geçmişinde kalmış bir şey olduğunu söylemek yanlış olur. Tokat halen belli oranda kozmopolit denebilecek bir şehir. Ancak eski anlamıyla değil. Devlet eliyle, toplumdaki milliyetçilik ve cemaatçilik katmanları da eklenerek çeşitlilik belli oranda kaybedilmiş. Yine de bu anılarda Agop bize bir şeyler sunuyor. Birlikte yaşama dair sunulan bazı noktalar, azınlıklar arasında dayanışmayı gösteren bazı anlar hüznün ve umudu birlikte verebiliyor.

Anneannem ise hayatının son yıllarında Alzheimer tanısı aldı. Giderek hafızasını kaybetmeye başlaması

³⁷ Dzapsh, Furkan. "Ermeni Soykırımı'nda Çerkes Çeteleri." *Guşips*, 10 Kasım 2014. <https://www.gusips.net/columns/8466-ermeni-soykiriminda-cerkes-ceteleri.html>

nedeniyle çoğu şeyi hatırlamakta güçlük çekiyordu. Hastalığın işleyişi ise geçmişe dönük çalışıyordu, yani öncelikle daha yeni hatıralar gidiyordu. İlerledikçe anneannem beni tanımamaya veya tanımakta güçlük çekmeye başladı. Hastalığın son aşamalarına geldiğinde ise kendisini Tokat'ta sanmaya başladı. Önce beni yeğeniyle, sonra kardeşiyle karıştıran anneannem, bir süre sonra bizim veya teyzemin evinin kendi evi olmadığını fark ettikçe “beni evime götürün” demeye başlıyordu. Yani anneannemin geriye kalan bağlarından en güçlü olanlardan biri - belki de en güçlüsü - memleketiyle, toprağıyla olan bağı.

Onun İstanbul'a göç hikâyesi de Agop'un hikâyesine benziyor. Agop'un anlattığı kadarıyla göçün temel sebebi ekonomik. Tabii bu neden Varlık Vergisi'nin de içinde olduğu, Ermenilere ve daha genel olarak Müslüman olmayanlara yönelik bir devlet politikası. İstanbul'a göçün temelinde bu var. Anneannem de dedemle tanışıp İstanbul'a aynı dönemlerde göç ediyor. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ekonomik zorluk nedeniyle göç eden anneannem, İstanbul'a adapte olmakta güçlük çekiyor.

Mecidiyeköy'de bir arsa alınıp, İstanbul'a bu şekilde geliniyor. Anneannem o dönem İstanbul'a gelen “ilk gelin” yani daha önce göç eden erkekler oluyor ancak ilk gelen kadın o. Annem, Tokat'ı kent olarak yeni yeni tanıdıklarını anlatıyor. Şehir merkezinin onlar için alışveriş yapılan bir yer olduğunu ve alışverişin anneannem ile dedem tarafından yapıldığını söylüyor. Annemin kurduğu bağın da kent ile değil, köy ile olduğunu gösteriyor bu.

Mecidiyeköy'e göç sonrası bir Ermeni komşusu da oluyor anneannemin. Annem bu komşudan “Mama” diye bahsediyor, “gerçek adı neydi bilmiyorum, öyle

Görsel 10-11-12:
İstanbul'a göç
ettikten sonra
memleketteki
akrabalara
gönderilen
İstanbul
kartpostallarından
bir seçki.

biliyorduk” diyor. Mama’nın kiliselerden yardım aldığında onu gelip anneannemle paylaştığını da aktarıyor. Anneannem ve dedemin evlilik oturması da Mama’nın evinde geçiyor. Annem Mama’nın “Allah kahretsin siz Müslümanları, yemeksiz olur mu” diye şaka yaptığını, kendi evine öyle davet ettiğini söylüyor.

Görsel 13: Dedemin İstanbul’da katıldığı bir işçi grevinden.

Anneannemin Mecidiyeköy’den taşınması sonrasında komşuluk ilişkisi bitse de bağlarını korumuşlar. Evlere ziyaretler devam etmiş. Dedemin anneme, (Mamanın) çocuklarını Arjantin’e, İsviçre’ye gönderdiğini anlatmasını hatırlıyor annem. “Kendileri de korkuyorlar ancak vatan diye bırakamıyorlar, yine de çocuklarını gönderiyorlar” demiş. En son eşini kaybedince kendisi de İsviçre’ye göç etmiş. 1980’lerde İsviçre’den ziyarete gelip bu kez anneannemi de ziyaret etmiş. “Siz Müslümansınız” diyerek bir secade hediye etmiş. Annem ve teyzemin duydukları ve hatırladıkları kadarıyla, İstanbul’a gelmiş yeni gelin anneannem, pek çok şeyi Mama’nın yardımıyla öğrenmiş aslında.

Lisede ilk defa bir arkadaşının “Çerkesim” demesiyle birlikte dışarıdan birinden bu kimliği duyduğunu

Görsel 14:
Anneannem
ve dedemin
düğününde
çekilmiş bu
fotoğrafta
dedemin
kardeşleri,
İstanbul'daki
komşuları
Mama ve kızları
görülüyor.

aktarıyor annem. Tabii annem ve teyzem kendi kimliklerini açıklamaya çekinmiş o dönem. Bunun Çerkes Ethem'in "hain" olarak algılanmasıyla alakası olduğunu aktarıyor annem ve teyzem. Yani Çerkes olduklarını pek kimseye söyleyemediklerini, hain olarak anılmaktan çekindiklerini söylüyorlar. Çerkes Ethem ile ilişkisini de annem başta başka Çerkes tanımadığı için sevdiğini ancak sonra tanıdıkça sevmediğini söyleyerek açıklıyor.

Sokakta Çerkes olduklarını söylediklerini, anneannemin gururla bile söylediğini aktarıyor teyzem. Okulda çekindiklerini söylüyorlar. "Çerkesler asil bir millettir" stereotipi ve Çerkesleri öven sözlerin varlığıyla Çerkes olmaktan gurur duyduğunu söylüyor teyzem. Türkiye'yi vatani olarak gördüğünü, kendisine aynı zamanda Türk de dediğini söylüyor. Bazı adetlerin bitmesinden de memnun olduğunu söylüyor. Mesela adetten olduğu için dedesinin yengesiyile, yani kendisinin geliniyle hiç konuşmadan öldüğünü söylüyor. Çerkes adetleri gereği gelinin kayınpeder ile konuşmaması gerekiyormuş.

ÇERKESLERİN MÜSLÜMANLIK SÖZLEŞMESİNE DAHİL OLMASI

Kafkasya'dan göç sadece “biz oradan geldik” şeklinde aktarılmış aile içinde. Annem de soykırımı sonradan öğrendiğini aktarıyor. Kafkasya'dan göçen kuşağa önce Adapazarı civarında bir yer verildiğini ancak bu kuşağın Tokat tarafına yerleşmeyi tercih ettiğini söylüyor. Tokat'ta kent içinde bir yer sunulduğunu ancak onun da beğenilmediğini, şu anki köyün yerinin tercih edildiğini söylüyor. Bunun nedeni ise, anlatıldığına göre, Kafkasya'ya benzemesiymiş: “dağlık; ırmağı var, orman var”.

Görsel 15:
Anneannemin
doğduğu,
Kafkasya'ya
benzetilen köy.

Teyzem ise Tokat'ı şöyle anlatıyor: “Bizden önceki kuşaklar için Kafkasya daha önemli, bizim kuşaklar için Tokat daha önemli.” Kendisi İstanbul'da doğduğu, önceki kuşaklar ise Tokat'ta doğduğu için bunun böyle olduğunu ifade ediyor. Dedesinin neslinin bir

yaşama savaşı verdiğini, anneannemin ise Tokat'a dair memleket özlemi yaşadığını söylüyor. Teyzem de büyüklerine Kafkasya nasıl bir yerdi diye sorduğunda “İşte bu köye benziyor” cevabını aldığını söylüyor. Kafkasya'ya dair bir fotoğraf veya resim de olmadığı için, hafızalarında hayal ettikleri Kafkasya'nın bu köye benzediğini söylüyorlar.

Köyün coğrafi konumunda ise şöyle bir durum var. Etrafı Alevi köyleri ile çevrili olan bu alan için devletin onlara oturma izni vermesinden de güç alarak Alevilerin elinden tarla alındığının anlatıldığını da söylüyor annem Bir yandan da Düzce-Adapazarı civarındaki Çerkes köyleri arasında daha güçlü bir bağ olduğu için onların adetlerini daha çok koruduğunu, komşu köylerin çoğu Alevi köyü olduğu için kendi köyünün daha çok asimile olduğunu aktaran teyzem, şöyle söylüyor: “Alevi oyunları bizde [Çerkes oyunlarından] daha çok oynanır.” Devletin Balkanlar'dan gelen muhacirlere (annemin teyzesi muhacir biriyle evleniyor) hem Sulusokak civarında ev hem de kentin dışında bağ verdiğini de söylüyorlar. Annem ve teyzemin hafızasında bir varlık transferi hikâyesi tanıklığı da var.

Çerkeslerin göçüne dair “bazı mal zapt etmeler olmuş diye duydum” diye anlatıyor (Tokat Ermenisi) bir görüşmecim. Ancak burada önemli olanın devletin tutumu olduğunu söylüyor. Göçmen bir grup olarak alıyor Çerkesleri ve Çerkeslerin Anadolu'ya kontrollü bir şekilde yerleştirilmemesinin devletin sorumluluğu/sorumsuzluğu olduğunu söylüyor.

Görüşme yapabildiğim Tokatlı bir Ermeni sayesinde Tokat'taki Ermeni yaşantısına dair başka şeyler de öğrenebildim. 1942'de Sulusokak'ta doğan görüşmecim 14 yaşında İstanbul'a göç ediyor. 14 yaşından beri hiç geri gitmemiş, bu yıl ilk kez ziyaret ediyor.

Tokat'taydınız, nasıl İstanbul'a göç ettiniz diye sorduğumda "1700 yıldır Tokat'taydık biz" diye başlıyor söze. 1915'te dedesinin dayısının götürüldüğünü aktarıyor. Hatta bu nedenle bu kişinin e-devlet'te halen "yaşıyor" gözüktüğünü, kendisiyle bu konuya dair iletişime geçildiğini söylüyor. Görüşmecim aynı zamanda 1915'te teyzesi ve annesinin değirmenlerde saklandığını aktarırken "bunlar hakikatler" diyor. Kendisi görmese de zor gerçekleri "yaşamış kadar oluyor insan" şeklinde ifade ediyor. Sonrasında hayatta kalan Ermeniler, Ermenice gazetelere ilan vermek vererek hayatta kalan akrabaları var mı diye arıyorlar. Ermeniceyi babası evde öğretiyor, konuşmayı bilse de yazmayı da öğrenmesi için küçük tahtalar kullandığını aktarıyor. Bu tahtalarda Ermeni alfabesinin harfleri bulunuyormuş ve bu tahta parçalar kullanılarak kelimeler yazılıyormuş. Okuma ve yazmayı bu yolla öğrenmiş kendisi.

Annem ve teyzemin dille ilişkileri ise şöyle: Halen Çerkesçe konuşabildiklerini ama insan içinde konuşmaktan çekindiklerini söylüyorlar. Türkçenin zaten konuştukları dil olduğunu söylüyorlar. Anneannemin köyde ailesiyle Çerkesçe konuştuğunu, İstanbul'da ise pek Çerkesçe konuşulmadığını aktarıyorlar. Anneannemin anne tarafından öğrendiği Abazacayı ve baba tarafından (benim ailemin Çerkesçe dediği) öğrendiği Kabardeyceyi konuşup anladığını ekliyorlar.

Çerkesçeyi nasıl öğrendiklerini sorduğumda ise anneannemin evde onlara "su ver", "gidelim" gibi kısa sözler ve komutları Çerkesçe söylemesi sayesinde akıllarında kaldıklarını söylüyorlar. Bir masal ezberletmiş anneannem, onun da çok etkili olduğunu söylüyorlar. Masal şöyleymiş kısaca: Önce öküz "Ey koca öküz, nasılsın iyi misin?" diye soruluyor, öküz de "İyi değilim, çok çalışıyorum" diye cevaplıyor. "Peki

kim iyi?” diye soruluyor, öküz de köpeği gösteriyor. Bu şekilde giderek en son kediye soruluyor. Kedi de “sıcak minderim var, evin kaymağını çalıyorum, ben iyiyim” diyor. Bu küçük fablâ ezberlemek hem kelimeleri akılda tutması hem de telaffuzu için teyzemin hatırladığı güzel bir anı olarak duruyor.

Diğer görüşmecim ise, Ermeniceyi öğrenmesinin evde babasının ona hazırladığı tahta parçalara yazılmış Ermenice harfler yoluyla olduğunu anlatıyor. Her bir harf için bir küçük tablet varmış. Bu tabletleri farklı şekillerde dizerek okumayı öğrenmiş.

Yemeklere dair neleri hatırladıklarını sorduğumda ise şunlarla karşılaştım: Annemin bahsettiği bir Çerkes yemeği *koejapkha/kwezapkha*. Bu yemeğin ismi aslında hızlı şekilde, sulandırarak pişirilen peynirden geliyormuş. Genelde kahvaltılarda yenen bir yemek. *Mamırsa* ise mısır unundan yapılan bir yemek, aslında tam yemek de değil diyor teyzem. *Mamırsanın* aceleyle yapılabilecek bir tarif olduğunu, “acil durumda” aç kalmama yemeği olduğunu söylüyor. Bu tabii benim aklıma 1864’ü getiriyor. Soykırıma uğramış bir halkın kültüründe bir tür “aç kalmama” yemeğinin olması, biraz da hayatta kalma ve göç temalarını düşündürüyor. *Şıps pasta* en beğenilen yemek olarak aktarılıyor. “Tavukla ve ufak darı ile yapılan bu yemek, Çerkes tavuğu denen şey değildir” diyor teyzem.

Diğer görüşmecim ise spesifik olarak Ermeni yemeği olup olmadığını bilmediğini ancak kahve kavurdukları bir tavada kavrulan haşhaş ile yapılmış haşhaşlı çöreği (Tokat çöreği diye de geçiyor) çocukken çok sevdiğini aktarıyor.

Bir ortaklık ise, Tokat’ta yaşamının bir parçası olarak

Yeşilırmak'ın merkezi konumu. Agop ve ailesi Almus'a pikniğe gidiyorlar, Almus baraj gölü nedeniyle. Benim de her yazım barajı dolduran Yeşilırmak kenarında ailecek yaptığımız pikniklerle geçiyor. Agop Arslanyan da *Adım Agop Memleketim Tokat* kitabında Yeşilırmak'ta abisiyle yüzmelerini anlatıyor.³⁸ Ben de yüzmeyi orada öğrendiğim bir çocukluk geçirdim. Yeşilırmak'ın benim ve ailem için önemi buydu diye düşünüyorum. Denize girmekten iki açıdan farklı: Birincisi akıntı var, bazen iyi bazen ise kötü olabilen bir şey tabii bu. İkincisi ise, denizden farklı olarak Yeşilırmak öyle herkesin girdiği bir su değil. Eğer biz “ırmağa gidiyorsak” büyük ihtimalle biz bize oluruz. Kamusal bir plaj gibi değil, daha çok bize aitmiş gibi hissettiren bir deneyimdi Yeşilırmak'ta zaman geçirmek.

Son olarak değinmek istediğim, komik bir anekdot ise şu: Agop'un kitabında anlattığı Çerkes köylerinde gördüğü mızıka benim de anılarımda yer ediyor. Agop ile aynı şaşkınlığı ben de yaşıyordum. Annem her “ama bu akordeon” dediğimde, “mızıka bu” diyordu.

BİTİRİRKEN

Bu projede amacım Türkiye'nin geçmişiyle yüzleşmesine ve hakikatin ortaya çıkmasına dair büyük bir adım atmak değil. Hakikatin bir kez daha kişisel hayatımla bağlantısı üzerinden belgelenmesiydi. Türkleştirme ve Müslümanlaştırma projeleriyle, bu

³⁸ Arslanyan, Agop. *Adım Agop, Memleketim Tokat*. Aras Yayıncılık, 2022. s. 76-77.

projelerin devlet, halk katılımıyla gerçekleşmesi günümüzde hala Türkiye’de özgür, eşit bir demokratik ülke kurulmasının önünde bir engel. Yaşananlarla yüzleşmek, ahlaki bir sorumluluk olmakla birlikte, geleceğe dair “bir daha olmasın” diyebilmenin bir yolu olarak görüyorum. Umarım bu açıdan, bu proje bir şeyler aktarabilmiştir. Bu projeye alan açan, katkı sunan, proje sürecinde birlikte yol aldığım herkese de teşekkür etmek istiyorum.

HAKİKAT ADALET HAFIZA MERKEZİ
Ömer Avni Mahallesi İnönü Caddesi
Akar Palat No: 14 Kat: 1
Beyoğlu 34427 İstanbul / Türkiye
0212 243 32 27

info@hafiza-merkezi.org
www.hakikatadalethafiza.org

Tokat'ın İki Hikâyesi
Ocak 2024

Yazar: Uğur Yıldırım
Düzeltili: Ece Koçak
Tasarım uygulama: Deniz İrsidar Uludağ
Danışmanlar: Noémi Lévy-Aksu ve Foti Benlisoy

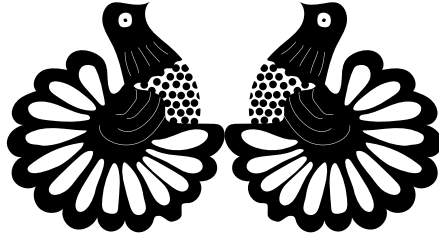
Bu e-kitap, Hafıza Merkezi'nin 01.06.2022 – 31.12.2023 tarihleri arasında yürüttüğü Hafıza ve Gençlik programı kapsamında hazırlanmıştır ve içeriğinden yalnızca yazarı sorumludur. Araştırmaya dair daha fazla bilgi için Uğur Yıldırım ile iletişime geçebilirsiniz:

ugurlyildirim@gmail.com

Uğur Yıldırım, Hafıza ve Gençlik programının hayata geçirilmesine ve yürüttüğü araştırmaya yönelik katkılarından dolayı Foti Benlisoy'a ve Noémi Lévy-Aksu'ya sabırları ve yol göstermeleri için; Hafıza ve Gençlik ekibinden Ece'ye, Mert'e ve Merve'ye destekleri için; projenin ilerlemesine katkı sunan Baran'a, Mert'e ve Yağmur'a ayırdıkları zaman için; sağladıkları katkı için görüşmecilerine, sağladığı mekân için Aras Yayıncılık'a, proje sunumları için mekân sağlayan Hrant Dink Vakfı'na ve son olarak kendisine birçok şey öğreten diğer katılımcılara teşekkür eder.

TOKAT'IN İKİ HİKÂYESİ

UĞUR YILDIRIM

